

Arnold Reijndorp en Joke van der Zwaard

Op zoek naar de middenklasse

Meer dan in andere grote steden in Nederland werd en wordt in Rotterdam de bevolkingsamenstelling geïncrimineerd. Problemen als economische stagnatie, onveiligheid en overlast, de kwaliteit van de huisvesting, gebrek aan sociale samenhang, falende integratie, onderwijsachterstanden en opvoedingskwesties, worden verbonden met de samenstelling van de bevolking. Sterker dan in andere steden heerst de gedachte dat de beheersing en de verandering van de bevolkingsamenstelling, het stoppen van de instroom van 'kansarmen' en de uitstroom van 'kansrijken', nodig is om deze problemen op te lossen. De grote aandacht voor 'het sociale' heeft in Rotterdam al een lange traditie. Vanaf de wederopbouw staat daarin minder de emancipatie van bepaalde groepen en meer en meer de sociale samenhang centraal. Er loopt een rode lijn van de in Rotterdam ontwikkelde wijkgedachte uit de jaren veertig en vijftig, via het sociale-vernieuingsbeleid uit de jaren tachtig naar de nu voorgestelde sociale interventies. De recente voorstellen passen in een traditie van *social engineering*, die men in de andere grote steden minder apprecieert. De inzet van onze bijdrage aan dit jaarboek is een alternatief te schetsen voor het recente beleid van beheersing en afgrenzing. Eerst zullen we door een beschrijving van de politieke discussie de kernpunten van de voorgestelde strategie achterhalen. Een opsomming van de voorgestelde maatregelen is daarvoor niet voldoende. De vertegenwoordigers van de nieuwe politiek afficheren zich graag als a-politiek. Ze hebben elkaar gevonden op 'niet te negeren feiten'. Die houding komt echter voort uit een uitgesproken opvatting over het bedrijven van politiek. De PvdA ontpopt zich als kampioen a-politieke probleemoplosser.

Ook wethouder Pastors laat zich er op voorstaan een wethouder van daden te zijn. Maar politiek bedrijven is voor hem vooral een kwestie van woorden. Beleid moet de uitkomst zijn van een scherp debat, waarin niemand het morele gelijk kan claimen. Naar eigen zeggen zet hij welbewust het debat op scherp met uitspraken over een allochtonenstop, over de samenzwering tussen de oude politiek en de imams en de vervuiling van het stadsbeeld door moskeeën. Woorden zetten in zijn opvatting de toon voor de uitvoering van beleid. Het vorige college van Burgemeester en Wethouders was er ook op gericht de bevolkingssamenstelling in bepaalde wijken te beïnvloeden, maar met die doelstelling ging het heel omzichtig om. Het nieuwe college zegt klip en klaar dat verandering van de bevolkingssamenstelling nodig is en dat het daarnaar zal handelen. Het is de politieke variant van *management by speech*. Om de kern van de nieuwe politiek te achterhalen moeten we dus juist aan de woorden aandacht besteden.

In de daarop volgende paragraaf dragen we empirische en analytische bouwstenen aan voor een emancipatie- en integratiepolitiek die de behoeften, kwaliteiten en ambities van de aanwezige bevolking als uitgangspunt neemt en meer recht doet aan de sociale dynamiek van een grote stad. Tegenover de opvatting van een overvol geraakte en haperende integratiemachine, stellen we de stad als een emancipatiemachine, afgesteld op bevolkingsgroepen die in het huidige politieke debat worden geïncrimineerd (de immigranten), geïdealiseerd (afwezige middengroepen) of genegeerd (aanwezige middengroepen).

De ontwikkeling van een morele paniek

De laatste discussieronde over de bevolkingssamenstelling van Rotterdam begint in augustus 2003 met een 'noodkreet' van Dominic Schrijer, PvdA-portefeuillehouder in de deelgemeente Charlois. Uit de kort daarvoor gepubliceerde bevolkingsprognose voor 2017 door het Centrum voor Onderzoek en Statistiek van de gemeente Rotterdam (COS) bleek ondermeer voor Charlois een flinke groei van het aandeel allochtone bewoners.¹ Schrijer problematiseert de ongelijke verdeling van 'kansarme migranten' over de stad, de regio en het land en vraagt daarmee aandacht voor concrete problemen in zijn deelgemeente: overlast door overbewoning en illegale pensions. Deze problemen waren al onder het vorige gemeentebestuur onderkend

en de ontwikkelde aanpak werd onder het huidige bestuur geïntensiveerd: huis-aan-huis-onderzoeken, betere samenwerking tussen de professionele partijen, versterking van de informele sociale infrastructuur, regelhandhaving, fouilleeracties, de bouw van legale alternatieven voor de pensions en aantrekkelijke woningen voor de middengroepen. Volgens Schrijer zal het beleid echter weinig effect sorteren zolang Charlois c.q. Rotterdam 'het afvalputje' van Nederland blijft. Met deze sanitaire term, die zowel in de pers als in de politieke discussie erg populair wordt, doelt hij op de vestiging van buitenlandse nieuwkomers via binnenlandse migratie. Allochtonen uit 'overige arme landen', volgens Schrijer vooral asielzoekers, verruilen de hen toegewezen plek in Nederland voor het circuit van landgenoten, clandestiene huisvesting en zwart werk in Rotterdam. Ze worden uitgebuit door gewetenloze geldwolven, maar veroorzaken zelf ook overlast, vervuiling en criminaliteitsproblemen. Hoe groot de groep en het probleem is, weet niemand. De gemeente zou dat om te beginnen eens goed moeten uitzoeken, vindt Schrijer, en dan bepalen hoeveel Rotterdam van die groep kan hebben. Om het probleem te spreiden zou alvast tien procent van de huurwoningvoorraad in alle wijken en randgemeenten gereserveerd moeten worden voor 'de nieuwe onderkant'.²

Politieke zet

Dit strategisch inhaken op de COS-prognose is ook een politieke zet. Het is een vertraagde reactie op de verkiezingszege van Leefbaar Rotterdam in Zuid. Het verhaal van Pim Fortuijn over de blijvende toestroom van buitenlanders, de achterlijke islam en de arrogantie en doofheid van de oude politiek is in Rotterdam vooral aangeslagen in de (naoorlogse) wijken, die pas sinds kort te maken hebben met de vestiging van bewoners met een immigratieachtergrond. Dergelijke transitiewijken bevinden zich met name in de deelgemeenten Charlois en IJsselmonde.³ Het zijn oude PvdA-bolwerken met veel oudere bewoners die zich om een aantal redenen in hun bestaan bedreigd en door hun partij in de steek gelaten voelen.⁴ Pers en politiek springen massaal op de interventie van Schrijer in. Ter linkerzijde worden de wenkbrauwen gefronst over de koppeling van 'toename aandeel allochtonen' en 'overlast, asociaal gedrag en criminaliteit'. Ook PvdA-bestuurders van andere, zeker niet minder verkleurde deelgemeenten als Feijenoord en Delfshaven zetten vraagtekens bij de voorgestelde immigrantenstop. In een corrigerende opiniebijdrage in het Rotterdams Dagblad definiëren Schrijer e.a. 'kansarm' als: niet op een legale manier kunnen voorzien in eigen levensonderhoud, geen rechtmatige huisvesting hebben en geen kennis hebben van de Nederlandse taal en gewoontes. Het overhaast geproduceerde *Twaalfpuntenplan* van de Rotterdamse PvdA-afdeling legt het probleem echter weer bij de toename van allochtonen door binnenlandse migratie van asielzoekers en importpartners van tweedegeneratie-immigranten. Op het laatste wil men een rem zetten door de ontmoetingsmogelijkheden van Turkse en Marokkaanse jongeren te vergroten; een soort huwelijksmarkt dus. Dit voorstel past in het pragmatisme waarmee de PvdA maatschappelijke kwesties en persoonlijke ergernissen te lijf wil gaan, zoals de wietplantages op de zolder, de scooters op de stoep, de graffiti op de muren en de tenenlikker in het park. Ter rechterzijde ziet Leefbaar-wethouder Pastors zijn kans schoon om een van de belangrijkste actiepunten van Pim Fortuijn op de politieke agenda te zetten: eerst maar eens de reeds aanwezige allochtonen goed integreren, voordat er nieuwe bij kunnen. 'Hek rondom Rotterdam', kopt het *Rotterdams Dagblad*.⁵ Pastors protesteert, dat had hij niet gezegd. Zijn politieke wens is 'om alleen nog mensen toe te laten met een bepaald inkomen, een bepaalde talenkennis en een verklaring van goed gedrag', want 'de criminaliteit, de agressie en het asociale gedrag loopt in sommige buurten de spuigaten uit' en 'we weten zeker dat de problemen in de stad niet zijn ontstaan door de stijging van het aantal autochtone kansarmen'. Hij wil best zeggen dat 'de kleur niet het probleem is, maar het probleem heeft wel een kleur'. De poging van Leefbaar Rotterdam om een door de hele gemeenteraad ondersteunde petitie naar de Tweede Kamer te steunen om een aangescherpt vestigingsbeleid mogelijk te maken, haalt het niet. Drie maanden later kan de nota *Rotterdam zet door. Op weg naar een stad in balans*³, waarin hetzelfde wordt voorgesteld, op meer ondersteuning rekenen.

Men vindt elkaar in de vaststelling dat de grote-stadsproblemen in Rotterdam 'buitenmaats' zijn en de grens van het 'absorptievermogen' van de stad is bereikt. De concentratie van overlastgevend, asociaal, crimineel en illegaal dreigt de situatie in een groeiend aantal buurten 'onbeheersbaar' te maken. Door het vertrek van de bemiddelde (autochtone) huishoudens raakt de stad demografisch en economisch meer en meer 'uit balans'. Ten slotte is de Rotterdamse bevolking te beweeglijk: door het 'hoge tempo van in- en uitstroom' ontstaat er geen binding van de bewoners met hun stad en met elkaar. Behalve SP, Stadspartij en Groen Links zeggen alle partijen zich in grote lijnen te kunnen vinden in de analyse, de toon en de voorstellen. Ook PvdA-fractie leider Cremers is tevreden: 'Veel lijkt op het *Twaalfpuntenplan* dat de PvdA eerder presenteerde.'⁶

De critici binnen het stadhuis zijn van mening dat het college geen oog heeft voor de (huisvestings)belangen van de gewone man (SP), met dit programma de allochtone middenklasse en de *creative class* de stad uitjaagt (Groen Links) en een groot deel van de al aanwezige (allochtone) bewoners stigmatiseert en bij het ongewenste soort indeelt. De Stadspartij stelt voor om maar eens een profiel op te stellen van de 'gewenste bewoner'. Wethouder Pastors heeft dat even niet paraat, maar vindt het geen gek idee. In *Rotterdam zet door* is alleen te lezen dat het mensen zijn 'die iets te besteden hebben' en die vastgehouden moeten worden door het gewenste huis in Rotterdam te bieden.

Gewenst en ongewenst

Bij het uitwerken van de 'nieuwe politiek' leggen de woordvoerders van het college verschillende accenten. Wethouder Van der Tak benadrukt de onbeheersbaarheid van de situatie. Bij hem staat het water aan de lippen of het 'klotst over de schoenen'. Een verdubbeling van het aandeel allochtonen in 15 jaar kan leiden tot een verdubbeling van de overlast, van de onleefbaarheid en de criminaliteit. Niet ingrijpen zal leiden tot een situatie als in bijvoorbeeld Baltimore: complete woonwijken veranderen in getto's, waar het merendeel van de bevolking afhankelijk is van een uitkering en geen sprake meer is van enige sociale samenhang. Wethouder Pastors heeft problemen met de zichtbaarheid van groepen die in cultuur en godsdienst ver van het Rotterdams gemiddelde staan. Hij wil 'geen last hebben van andermans religie', niet achter de gemeentelijke loketten en niet in het stadsbeeld. De Lijnbaan past vanwege het rondhangen van allochtone jongeren niet in zijn beeld van een moderne stad. In de bouw van opzichtige, traditioneel-vormgegeven moskeeën ziet hij zowel een belangrijke reden van het niet integreren van deze groep als van het verdwijnen van de middenklasse uit de stad. 'Die moskeeën staan in een deel van de stad waar veel immigranten wonen. Waar de armoede heerst. Er wonen ook nog wel autochtonen, maar niet veel meer. Dus als mensen daar hun huis verkopen, dan weet je, met al die gebedsdiensten, dat in die huizen niet zo gauw meer goed geïntegreerde mensen met werk gaan wonen.'⁷

De discussie over *Rotterdam zet door* spitst zich toe op de inkomenseis (120% van het minimuminkomen) als het meest objectieve criterium om de kansarme nieuwkomer te selecteren. Achter deze eis gaan andere typering van de ongewenste bewoner schuil. Uit de discussie valt op te maken dat de ongewenste bewoner niet over zelfstandige huisvesting beschikt, geen Nederlands spreekt, onbekend is met de Nederlandse gewoonten en niet de eigen broek op kan houden, dat wil zeggen afhankelijk is van een uitkering dan wel aangewezen op illegale of criminele activiteiten. Het gaat om mensen 'die met hun rug naar de samenleving staan'. De ongewenste nieuwkomer wijkt ook cultureel en godsdienstig af. De geprognosticeerde toename van allochtonen uit overige arme landen vormde immers de aanleiding voor alle commotie. *Rotterdam zet door* typeert die als landen, 'die in sociaal-economische ontwikkeling, taal, cultuur en godsdienst ver van het Rotterdams gemiddelde staan'.

Een profiel van de gewenste bewoner had wethouder Pastors in het raadsdebat niet paraat, maar in verschillende interviews schetst hij er wel een beeld van. Het gaat hem om de middenklasse, de 80 à 85% van de bevolking waar onze samenleving het van moet hebben en die de stad massaal de rug heeft toegekeerd. Die groep moet terug en zal daarom in het centrum moeten staan van het stedelijk beleid, dat tot nu toe geheel gericht was op de onderkant (het sociale beleid) of op de bovenkant (het cultuurbeleid). Deze typering van de

gewenste bewoner is eveneens een reactie op de verkiezingen van 2002, die wel als een opstand van de middenklasse zijn getypeerd. Om die groep, die vooral is gevestigd in de naoorlogse wijken en de randgemeenten, te behouden voor, respectievelijk terug te brengen in de stad is meer nodig dan het bouwen van duurere huizen. Deze Rotterdammers zijn immers niet voor niets naar de randgemeenten gevlucht of staan op het punt dat te doen. 'We doen een ultieme poging om ervoor te zorgen dat een grote stad in een globaliserende wereld niet per se gekleurd en arm is met een kleine toplaag of met witte randen er omheen, maar uit een aangename sociaal-economische mix bestaat. Dit droombeeld van de multiculturele samenleving bleek misschien niet te lukken op de oude manier, maar blijft wel degelijk een wenselijk doel.'⁸

Haperende integratiemachine

Wat uit de discussie als gemeenschappelijke noemer naar voren komt, is dat de stad als integratiemachine oververhit raakt. De instroom van de groep kansarme nieuwkomers overstijgt de integratiecapaciteit van de stad; te meer daar nog 60.000 'oudkomers' een inburgeringscursus moeten volgen. Het haperen van de integratiemachine zou ook niet uitsluitend een Rotterdams probleem zijn: 'De integratiemachine van de grote steden is overvol, kleinere steden zullen het ook niet aankunnen,' aldus Pastors. 'Ik vermoed dan ook dat de wal het schip zal keren en er een roep komt op een nog grotere rem op de immigratie. Steden kunnen het gewoon niet meer aan.'⁴ Om de integratiemachine weer op gang te brengen is een 'volwassen'(Van der Tak) of 'volwaardige'(Schrijer) immigratiepolitiek nodig. Hoe een volwassen of volwaardige immigratiepolitiek er precies uitziet is niet duidelijk, maar over de hoofdlijn bestaat overeenstemming: 'De vrijblijvendheid is ten einde'.

Het idee achter de voorgestelde maatregelen is, dat de stad als integratiemachine niet vanzelf werkt. Daar is een apart hulpwerktuig voor nodig: de inburgeringsmachine. Die loopt echter vast door een permanente toeloop, waardoor het niet lukt de reeds aanwezige groepen te integreren. Uit de voorgestelde maatregelen blijkt ook waarom men denkt dat de stad als integratiemachine niet vanzelf functioneert. Daarvoor zijn twee oorzaken: het misbruik van de verzorgingsstaat en het onderduiken in illegale en criminele activiteiten.

Kansarme nieuwkomers worden aangetrokken door het aanbod aan goedkope woningen en het recht op een uitkering. Mensen zijn niet kansarm, maar worden op die manier kansarm gemaakt. Daarom gaat de vergelijking met de arme Europese emigranten die in het begin van de vorige eeuw naar New York trokken en de Aziaten die zich nu in Los Angeles en Seattle vestigen niet op, aldus de secretaris/vice-voorzitter a.i. van Leefbaar Rotterdam: 'De Verenigde Staten zijn geen feodale multiculturele samenleving waar je als immigrant kansarm bent, maar een open multi-etnische maatschappij. Hier is de immigrant trots op de Amerikaanse vlag. Hier krijg je niet de kans om achter te blijven in een verouderde cultuur of om terug te vallen op een uitkering. Alleen de Europese verzorgingsstaat trekt 'kansarme' immigranten.'⁹ Kansarm of kansrijk ben je kennelijk niet door je achtergrond, maar door de mogelijkheden die je worden geboden en de eisen die aan je worden gesteld. Tegelijkertijd zweeft er door de discussie een andere groep, die juist geen recht heeft op de voorzieningen van de verzorgingsstaat, niet in de goedkope sociale woningbouw terecht komt, maar op een veel te dure kamer bij een malafide verhuurder, geen uitkering krijgt maar aangewezen is op zwart werk of criminele activiteiten. Van de aanwezige zelfredzaamheid van de nieuwkomers worden zo enkel de duistere en clandestiene kanten belicht.

Van kansarm naar kansrijk

De opvatting van Rotterdam als integratiemachine blijft steken in een negatieve beoordeling van de nieuwkomer. Kansarm wil zeggen profiteur of parasiet: profiteren van de verzorgingsstaat of parasiteren op de samenleving. De vraag zou inderdaad moeten zijn: wat zijn de condities om van kansarmen potentieel kansrijken te maken. Dat zou echter niet alleen betrekking moeten hebben op het inperken van rechten en opvoeren van plichten, maar vooral op het bieden van mogelijkheden buiten de institutionele inburgeringsmachine. Een volwaardige immigratiepolitiek vraagt om een opvatting over de sociale dynamiek waarin nieuwe bewoners niet enkel als even zoveel 'problemen', maar - in de termen van het

beleidsjargon - juist als 'kansen' worden gezien. Rotterdam heeft een grote aantrekkingskracht op nieuwkomers. Die hebben vaak geen hoog inkomen, maar ze zijn misschien wel naar de stad gekomen omdat ze kansen zoeken. Als de stad hen die biedt kan ze daarvan profiteren, ook al gaan de nieuwkomers na verloop van tijd wellicht weer weg. Rotterdam te zien als een permanente emancipatiemachine vraagt om een verschuiving van het perspectief. Het vigerende beleid ziet de huidige situatie als een anomalie, als een ongewenste afwijking van de normale, stabiele situatie. Politici en beleidsmakers zouden zich echter de vraag moeten stellen, wat de voorwaarden zijn voor een stad die sociaal gezien voortdurend in beweging is en tegelijk in evenwicht. Daarbij zouden zij veranderingen niet louter moeten zien als verstoring en verwording, maar als vernieuwing en verrijking. In de volgende paragraaf gaan we op zoek naar de mogelijkheden en belemmeringen van de stad als emancipatiemachine. Dat doen we op basis van kwantitatieve en kwalitatieve gegevens over de manier waarop die oude en nieuwe immigranten hun weg vinden in Rotterdam.¹⁰

De stad als emancipatiemachine

Sociale-woningbouwers hanteren voor de markt die zij willen bedienen een interessante metafoor: van souterrain tot dakterras. Vroeger bedienden ze alleen de begane grond en de lagere verdiepingen van de woningmarkt. Na hun verzelfstandiging stortten de corporaties zich op het ontwikkelen van duurdere woningen, het dakterras. De laatste jaren is ook het souterrain ontdekt als aandachtsgebied, de onderkant van de woningmarkt die grotendeels bediend wordt door particuliere kamerverhuurders en pensionhouders. Veel van deze verhuurders nemen het niet zo nauw met de voorschriften en vragen woekerhuren. Hun klanten zijn vooral mensen die op de reguliere, sociale woningmarkt niet of slecht terecht kunnen. Van souterrain tot dakterras zou ook een toepasselijke metafoor kunnen zijn voor de stad als emancipatiemachine, omdat ze het beeld oproept van sociale dynamiek, van de pogingen van nieuwkomers om hun positie te verbeteren, van de stad als 'continue empowerfabriek' en 'permanente roltrap'.¹¹

De entree

Het vormgeven van de stad als emancipatiemachine begint met het creëren van de entree. Veel van de nieuwkomers die naar de stad komen, vinden voor kortere of langere tijd huisvesting in de entree. In 2002 hebben zich bijvoorbeeld 32.000 mensen in Rotterdam gevestigd. Ongeveer 9.600 mensen waren van niet-westerse afkomst en korter dan twee jaar in Nederland. Zestig procent van deze groep ging inwonen, 1.750 mensen in de particuliere verhuur en zo'n 3.650 in een corporatiewoning. In de Rotterdamse immigratiediscussie is door politici van verschillende richtingen de suggestie gewekt dat deze binnenlandse buitenlandse migranten allemaal in louche pensions of anderszins met zijn tien op een kamertje bivakkeren. 'Inwonen' is echter een verzamelterm voor zeer verschillende manieren van samenwonen: 'een stel dat gaat samenwonen, iemand die bij familie of vrienden intrekt, iemand die een kamer in een illegale verblijfsinrichting huurt, gezinshereniging, gezinsvorming, en de klassieke inwoning waarbij het ene gezin bij het andere intrekt'.¹² Afgezien van de asielmigranten gaat een ruime meerderheid van de niet-westerse nieuwkomers bij ouders of partner wonen.¹³

Een groot deel van de autochtone nieuwkomers en binnenstedelijke starters op de woningmarkt in Rotterdam begint zijn wooncarrière vermoedelijk eveneens met een van deze vormen van inwoning. Voor sommigen is dat geheel eigen keuze, anderen doen dat noodgedwongen. De Rotterdamse entree zit namelijk overvol. In 2002 zijn in heel Rotterdam door de woningcorporaties slechts 250 woningen aan starters toegewezen. Nieuwkomers en starters zijn aangewezen op de particuliere woningverhuurders, goedkope koopwoningen, pensions en kamerverhuurders. Vooral dat laatste is voor malafide eigenaren een winstgevende activiteit. Er zijn in Rotterdam ongeveer 2850 legaal verhuurde kamers, waarvan er 1900 door particulieren worden verhuurd. De omvang van het illegale circuit wordt geschat op 6000 kamers en inclusief illegale onderhuur en inwoning in corporatiewoningen op 15.000. Dat laatste getal is echter gebaseerd op een extrapolatie van

een onderzoek in Charlois voor de gehele stad. De kamermarkt was vroeger in handen van enkele grote verhuurders, momenteel van vele kleine, vooral Surinamers en Pakistanen. Van de kamer- en pensionbewoners is weinig bekend. Het laatste onderzoek dateert van 1996, toen de gemeente een groot aantal illegale en onveilige pensions heeft gesloten.¹⁴

Het idee, toen en nu, was om het aanbod van kamersgewijze verhuur door corporaties te vergroten. In de stadsvernieuwingsperiode en daarna zijn talloze van deze goedkope logementen verdwenen, maar gaandeweg is de gedachte doorgedrongen dat pensions, goedkope hotels en logementen belangrijke voorzieningen zijn in een grote (haven)stad en dat in de toekomst ook zullen blijven; als tijdelijk verblijf voor wie in de stad aankomt op zoek naar werk of voor een opleiding, voor mensen die tijdelijk geen woning hebben en als permanent verblijf voor mensen die niet in een woning kunnen of willen wonen. Niet alleen nieuwkomers in de stad zijn vaak aangewezen op huisvesting buiten de reguliere sociale-woningmarkt. Ook mensen met een psychiatrische handicap of een ernstige verslaving (of beide) zoeken daar een dak boven hun hoofd. Het is dan ook niet zo, dat de onderkant van de woningmarkt een oververtegenwoordiging van allochtonen kent.¹⁵ De overlast in sommige delen van de stad is mede, zo niet voor een groot deel, het gevolg van het niet van de grond komen van het al jaren geleden ingezette beleid van vermaatschappelijking van de geestelijke gezondheidszorg. Dat is niet uitsluitend de GGZ te verwijten. De inburgering van (ex)psychiatrische patiënten is een zaak van alle maatschappelijke instellingen in de stad.¹⁶ Op het gebied van de huisvesting zijn er inmiddels verschillende initiatieven gerealiseerd: van sociale pensions, via begeleide kamerverhuur tot het binnenkort te openen Woonhotel bij de Maashaven in Charlois, waar 210 kamers zijn gerealiseerd met een soort hotelarrangement, zowel bestemd voor tijdelijke huisvesting van werkers uit het buitenland als voor gasten die een of ander vorm van ondersteuning krijgen. Corporatie Woonbron/Maasoevers heeft zichzelf benoemd tot 'hofleverancier van het souterrain' en wil het aandeel 'specifieke huisvesting' in haar bezit laten uitgroeien van 3 tot 10%. Als andere corporaties die doelstelling overnemen zou het corporatieaanbod op deze markt toenemen van ca. 900 nu naar ruim 16.000 kamers c.q. woningen.¹⁷

Als metafoor is de 'entree' meer dan de eerste huisvesting. Het is de eerste stap naar een zelfstandig bestaan in de stad.

Omhoog

Sommige nieuwkomers hebben begeleiding en ondersteuning nodig, maar de meeste lukt het om op eigen kracht de volgende stappen te zetten naar een zelfstandig bestaan in de stad. De nieuwe middenklasse waarnaar wij op zoek zijn is het resultaat van de talloze individuele en groepsgewijze pogingen om vooruit te komen.¹⁸ Daarin zijn verschillende routes te onderscheiden. De meeste nieuwkomers zijn jong volwassenen; zij komen voor een baan of opleiding naar Rotterdam. Ook immigranten gaan, als ze de kans krijgen, direct aan het werk. Dat gold voor de eerste generatie Turkse en Marokkaanse gastarbeiders, hun zonen die zich later bij hun vaders voegden en nu weer voor de bruidegommen die uit het herkomstland naar hier komen. Na de gezinshereniging deed ongeveer een kwart van de echtgenotes en een groter deel van de oudste dochters hetzelfde. Dat is de economische route. Ook het beginnen van een eigen bedrijf hoort daarbij. Na verloop van tijd wordt duidelijk dat men met alleen hard werken niet verder komt en dat opleiding en diploma's voorwaarden zijn om vooruit te komen. De educatieve route neemt in belang toe, vooral bij de jongere kinderen, de vrouwelijke huwelijksmigranten en de oudste dochters, die later een tweede onderwijskans wagen. Ten slotte ontstaat de mogelijkheid van het kopen van een huis en het opbouwen van vermogen. Dat is het moment waarop men voor de keuze staat: in Rotterdam blijven of suburbaniseren.

Dit is uiteraard een ideaaltypisch model. De werkelijkheid is aanzienlijk minder overzichtelijk. De economische route zit de educatieve route vaak in de weg. Vooruitkomen is een proces van vallen en weer opstaan; en een proces van versnellingen en vertragingen. Als de jong volwassenen een gezin vormen, nemen vrouwen vaak (noodgedwongen) tempo terug op het gebied van opleiding en carrière. Om de stad als emancipatiemachine vorm te geven, moet men inzicht hebben in de voorwaarden en de belemmeringen voor de verschillende

strategieën van vooruitkomen. Vooruitkomen is maar voor een deel een individuele zaak. Belangrijker dan de individuele bagage, het culturele kapitaal, is het sociale kapitaal, de kwaliteit van de netwerken waarbinnen men functioneert. Die netwerken structureren verschillende sociale werelden, die in de stad zichtbaar worden door specifieke voorzieningen, zoals Turkse bakkers, Kaapverdiaanse reisbureaus en chinese en afro-kapsalons. Sommige van die werelden zijn uit, zoals de wereld van de immigranten en die van de 'creatieve klasse'. Andere krimpen in, zoals die van de autochtone bewoners van de wijken die momenteel grote bevolkingsveranderingen doormaken.¹⁹

De economische route

Inkomen en werk(loosheid) in Rotterdam

De bevolking van Rotterdam is niet armer, maar minder rijk dan die van de andere grote steden. Het percentage minima van Rotterdam en Amsterdam is ongeveer gelijk en twee keer zo hoog als het landelijke gemiddelde als gevolg van het grotere aantal eenpersoonshuishoudens. De 25% huishoudens van Rotterdam met de laagste inkomens heeft jaarlijks 600 Euro meer te besteden dan dezelfde categorie landelijk en 300 Euro meer dan die van Amsterdam. Het gemiddelde inkomen van het hoogste inkomenskwintiel in Rotterdam is echter 500 Euro lager dan landelijk en zelfs 2000 Euro lager dan dat van de Amsterdamse rijken.²⁰

In Amsterdam en de andere grote steden zijn twee keer zoveel banen op het niveau van wetenschappelijk onderwijs als in Rotterdam. Bij banen op het niveau van basisonderwijs of VBO liggen de verhoudingen precies andersom; dat percentage is in Rotterdam bijna twee keer zo groot als in Amsterdam. De percentages functies op MBO en HBO-niveau liggen voor alle steden ongeveer gelijk, maar in vergelijking met Utrecht en Amsterdam worden in Rotterdam veel meer HBO-functies bezet door pendelaars.

Vergelijk je het banenaanbod met het personeelsaanbod, dan heeft Rotterdam iets te veel laag opgeleide mensen en Amsterdam iets te veel hoog opgeleide mensen. Dat is terug te vinden in de werkloosheidscijfers in beide steden. Uit de enquête beroepsbevolking 2001 van het CBS²¹ bleek dat in Rotterdam een hoger percentage van de beroepsbevolking werkloos is dan in Amsterdam (6% tegenover 4%) en dat dit vooral zit in de hoge percentages allochtonen en laag opgeleiden. Uit de inschrijvingen van niet-werkende werkzoekenden bij het CWI van april 2004 blijkt dat in Amsterdam naar verhouding én in absolute aantallen meer autochtonen (52%) en mensen met een HBO of WO-opleiding (24%) als (kort- en langdurig) werkzoekenden staan geregistreerd dan in Rotterdam (40% en 10%).²² In Rotterdam staan in vergelijking met Amsterdam meer Antilliaans/Arubaanse, Turkse en Surinaamse niet-werkende werkzoekenden geregistreerd. Het hoge percentage allochtone en laag opgeleide werklozen in Rotterdam wordt echter mede bepaald door de groep die zich niet inschrijft bij het CWI. Dat zijn mensen zonder uitkering, zoals (vrouwelijke) partners van werkenden, schoolverlaters, jongeren die een bijbaan zoeken en asielzoekers die nog niet mogen werken. Na een daling van het aantal uitkeringen tussen 1995 en 2002 met 20% is er nu weer sprake van een stijging, in Rotterdam en elders. 18% van alle Rotterdammers tussen 15 en 65 jaar ontvangt een bijstands- of WAO-uitkering; in Amsterdam is dat iets meer.²³ Van de Rotterdamse autochtonen tussen 20 en 65 jaar ontvangt ongeveer 11% een bijstandsuitkering. Bij de Rotterdamse allochtonen ligt dat percentage hoger: voor Turken bedraagt het 15%, voor Surinamers 16%, voor overig arm 20% en voor Antillianen/Arubanen 30%.²⁴ In deelgemeenten met hoge percentages allochtonen zoals Delfshaven en Feijenoord is het percentage bijstandsontvangers respectievelijk 15% en 16%. Dat is hoog, maar relativeert toch het idee dat in sommige wijken iedereen van een uitkering leeft. Dat sluit overigens niet uit dat zich in bepaalde (stukjes) straat of woningcomplexen concentraties van uitkeringsontvangers kunnen bevinden, bijvoorbeeld in een flat met veel eenoudergezinnen en oudere allochtonen.

De groepen met het hoogste percentage bijstandsverstrekkingen zijn Antilliaans/Arubaanse en Surinaamse vrouwen. De helft van alle vrouwen met een bijstandsuitkering maakt deel uit van een eenoudergezin. Uit landelijke gegevens blijkt dat het hoge percentage bijstandsontvangers

onder allochtonen vooral voorkomt in de categorie 55+ers. Onder de autochtone leeftijdgenoten is dat percentage laag (3%), maar is het percentage WAO-ers hoog, een categorie die onder andere te vinden is onder de oude Nederlandse wijkbewoners van de gekleurde of verkleurende wijken in Rotterdam. Veel van de vroegere gastarbeiders kwamen vanwege hun lage loon niet in aanmerking voor een WAO-uitkering.

Ver van het Rotterdams gemiddelde

In *Rotterdam zet door* wordt vooral de instroom van 'niet-westerse allochtone bewoners' die uit landen komen 'die in sociaal-economische ontwikkeling, taal, cultuur en godsdienst ver van het Rotterdamse gemiddelde staan' geproblematiseerd. Rotterdam en Amsterdam hebben ongeveer een zelfde percentage allochtonen, maar in Rotterdam wordt een sterkere groei van allochtonen uit niet-geïndustrialiseerde landen, en met name van 'allochtonen uit overige arme landen' voorzien. Die groep zou stijgen van 45.000 naar 100.000. Deze groei komt voor 30% tot stand door geboorte, voor 45% door buitenlandse migratie en de rest door binnenlandse migratie. De huidige groep bestaat voor eenderde uit asielmigranten en voor het overige voornamelijk uit volgmigranten: de partners en kinderen van de mensen die in Nederland asiel gekregen hebben. De grootste groepen in Rotterdam en Nederland komen uit voormalig Joegoslavië, Iran, Irak, Afghanistan, Somalië en China. Of deze groep in de toekomst werkelijk zo hard zal groeien als in de afgelopen jaren, is ongewis. Het CBS voorspelt sinds kort een veel minder grote groei, omdat het aantal asielaanvragen drastisch is gedaald. Gezien het vluchtelingenbeleid van Nederland beschouwt men dat niet als een tijdelijke zaak. Er worden niet voor niets plannen gemaakt om asielzoekerscentra geschikt te maken voor studentenhuisvesting.

Vluchtelingen hebben economisch kapitaal nodig om de vlucht te realiseren en cultureel en sociaal kapitaal om succesvol de asielprocedure te doorlopen. Bekend is dat onder asielmigranten veel mensen voorkomen met een hoog opleidingsniveau en een goede sociaal-economische positie in het land van herkomst. Dat geldt voor de meeste landen waarvandaan de laatste jaren relatief veel vluchtelingen kwamen, zoals Irak (22,4% middelbaar opgeleid en 28,9% HBO/WO), Iran (50,9% en 22,5%) en Afghanistan (26,9% en 29,5%), maar ook voor een flink aantal kleinere vluchtelingengroepen uit Armenië, Bengali, Georgië, Kazachstan (43% HBO/WO), Kongo, Mongolië (44% HBO/WO), Nigeria, Oekraïne, Pakistan, Rusland, Rwanda en Soedan. Het geldt niet voor vluchtelingen uit Slowakije, Macedonië, Somalië, Liberia, Sierra Leone, Sri Lanka, China en Turkije.²⁵

De hoog opgeleide vluchtelingen gebruiken drie strategieën om in Nederland aan het werk te komen: 1) direct instappen in een baan; 2) eerst de Nederlandse taal leren en vervolgens aan het werk gaan; 3) eerst Nederlands leren, dan een kwalificerende opleiding volgen en daarna aan het werk. Met name de eerste strategie levert op langere termijn problemen op, maar het verloop van de loopbanen van deze nieuwkomers is over het algemeen nogal complex. Ze hebben meer banen tegelijk, of een formele baan naast werk in het informele circuit; ze volgen een opleiding in combinatie met een (parttime) baan; of periodes van werk en werkloosheid wisselen elkaar af. Het blijkt voor hen moeilijk te zijn om op hun niveau en in hun vak werk te vinden en een te groot percentage heeft te maken met langdurige werkloosheid en uikeringsafhankelijkheid waar moeilijk uit te komen is. Hun diploma's worden niet erkend, hun vaardigheden verdwijnen en hun vakkennis verouderd gedurende de lange asielaanvraagprocedure. Voor taalonderwijs op hun niveau bestaan wachtlijsten, soms vereist hun beroep de taalgevoeligheid van een *native speaker*, de psychische kracht ontbreekt om de draad weer op te pakken, ze missen de vaardigheden om met de institutionele context om te gaan of het sociale netwerk waarmee vroeger de combinatie van arbeid en zorg werd opgelost²⁶.

Velen werken onder hun niveau, onder andere om voldoende inkomen te hebben om hun gezin te laten overkomen. Vervolgens slagen ze er niet in om uit een negatieve spiraal te komen van onderbenutting van competenties, verlies van potentieel, nog slechter werk en nog minder kansen om door te stromen. Het gemiddelde inkomen van de allochtonen uit overige arme landen is dan ook lager dan dat van autochtonen en andere allochtonen. Deze 'kansloze' positie is niet alleen een probleem voor deze groep mensen, maar ook een probleem voor

Rotterdam. Omdat de integratiemachine niet werkt, onder andere door gebrek aan expertise van het CWI in de hogere regionen van de arbeidsmarkt, lukt het niet om te profiteren van het cultureel kapitaal van een groep nieuwkomers die met een efficiënt steuntje in de rug de economie zou kunnen versterken en onderdeel zou kunnen worden van de gewenste middenklasse.

Wisselende banen en volle werkweken

Uit de discussie over huwelijksmigratie blijkt dat de bruiden blijkbaar meer tot de verbeelding spreken dan de bruidegommen. De aantallen lopen niet erg uiteen²⁷, de route om vooruit te komen wel. Vrouwen volgen vaker de educatieve route. Een minderheid stelt de komst van kinderen uit totdat zij voldoende gekwalificeerd is voor een baan op haar niveau. De meerderheid probeert in de eerste jaren in Nederland met meer en minder succes het krijgen van kinderen te combineren met het leren van de Nederlandse taal en tracht daarna via vrijwilligerswerk een baan plus opleidingskansen te veroveren, die te combineren is met de zorg voor schoolgaande kinderen.

Mannen volgen vaker de economische route van vooruitkomen. Ze gaan na aankomst in Nederland zo snel mogelijk aan het werk, omdat ze financieel niet afhankelijk willen zijn van hun echtgenote en de schoonfamilie verwacht dat ze een bijdrage leveren aan het gezinsinkomen. Omdat ze de Nederlandse taal nauwelijks spreken, zijn ze in eerste instantie aangewezen op laaggeschoold werk. En zo komt het dat de laaggeschoolde klusjesman uit het kleine dorp en de ex-lyceïst uit de stad, die elkaar in Turkije nooit als collega's zouden ontmoeten, samen in het busje van het Turkse uitzendbureau naar het Westland zitten. Na een aantal maanden of jaren vinden ze iets aantrekkelijker werk als magazijnbediende, fabrieksarbeider, vorkheftruckchauffeur, beveiligingsman of banketbakker. En passant leren ze voldoende Nederlands om zich te kunnen redden, maar onvoldoende om vakdiploma's te halen. Ook het starten van een eigen bedrijf, naar het voorbeeld van de in Nederland opgegroeide zwager, is daardoor ingewikkelder. Mannen die geen heil zien in deze educatieve tussensprint, vizzelen hun inkomsten op met overwerk en/of nachtdiensten.

Ondernemerschap

In veel landen van herkomst is het heel gebruikelijk om verschillende soorten inkomen-uitarbeid naast elkaar te hebben. Naarmate het ondernemerschap zich onder immigranten uitbreidt, gebeurt dat ook in Nederland vaker. Mensen hebben een baan en zijn (mede-) eigenaar van een bedrijf. Ze hebben bijvoorbeeld samen met twee broers een taxi en rijden daar in het weekend op als aanvulling op het salaris van een baan met kantoortijden. Ze werken van 9.00 tot 17.00 uur als gebouwbeheerder en van 18.00 tot 20.30 als schoonmaker. Een fabrieksarbeider verdient bij als *announcer* op hindoestaans-Surinaamse feesten, een griffier heeft een drankenhandel, een leraar een electronicazaak en een jongerenwerker een geluidsstudio. Dat lukt bijna alleen mannen. Vrouwen zijn met een baan (en opleiding) en de zorg voor huishouden en kinderen al drie/vierdubbel bezet, maar dochters, zoons en andere familieleden helpen soms mee de eigen zaak draaiende te houden.

Overigens past deze accumulatie van inkomensbronnen uitstekend in de huidige 'transitionele' arbeidsmarkt. Immigranten blijken beter geëquipeerd voor een arbeidsmarkt waarop mensen niet meer hun hele leven één bepaalde positie innemen. Dat geldt ook voor de 'nieuwe stedelingen', de nieuwkomers die als jong volwassenen voor opleiding en werk naar Rotterdam komen en daar het sociale en culturele klimaat vinden en vormgeven, om hun talenten tot ontwikkeling te brengen. Beeldend kunstenaars, tekstschrijvers, muzikanten, grafische vormgevers en beginnende architecten doen er ook vaak 'iets bij' om rond te komen of hun eigen projecten te sponsoren. Zij stappen in de carrière, van documentalist naar docent of van verpleegkundige naar arbeidsconsulent, zijn in deze kringen evenmin ongewoon.

De culturele productie en het uitgaansleven

De hipste lingerie van Nederland wordt geproduceerd door een Rotterdamse met Brabantse *roots*, het alternatiefste sportprogramma van de Nederlandse publieke omroep wordt gepresenteerd door een Rotterdammer met Groningse *roots*. Suzanna Lubrano, in 2003

uitgeroepen tot de ‘beste zangeres van Afrika’, is een Rotterdamse met Kaapverdiaanse *roots*. Dat laatste is geen toeval. In Rotterdam worden de meeste Kaapverdise platen ter wereld geproduceerd en die vinden hun weg in alle Portugeestalige landen in Afrika. Zestig procent van de dansmuziek in Angola is Kaapverdisch en dat komt bijna allemaal uit Rotterdam. De producenten en muzikanten verklaren het succes uit de *cross-overs* van traditionele Kaapverdise muziekstijlen als de Morna, Batuque en Funana met de van oorsprong Antilliaanse zouk, MTV-muziek, dance en house. Dat zijn, kortom, de stijlen en de mix die in Rotterdam te zien en te beluisteren zijn op radio en tv, feesten en in het uitgaanscircuit.²⁸ De Amsterdamse trendy clubs zijn volgens eigen zeggen opvallend wit: ‘Waar het trendy is, zie je weinig allochtonen’.²⁹ Over sommige Rotterdamse dancings zijn racismeklachten, maar een plaatselijke en landelijke trendsetter als *Now & Wow* heeft een gekleurd publiek, net zoals het publiek bij de opnames van het tv-programma *Raymann is Laat* in Night Town. Sinds het welzijnswerk de emanciperende kracht van muziek heeft ontdekt, is het aantal Antilliaanse brassbands in Rotterdam Zuid enorm gegroeid. En naast Radio Rijnmond, die vooral de oudere autochtone Nederlanders in de randgemeenten bedient, is een rijk geschakeerd kleurenpalet van radio- en tv-zenders ontstaan. Ook de creatieve klasse in Rotterdam verkleurt en dat is te horen en te zien.

De grote sprong voorwaarts van de tweede generatie

De gezinnen van de eerste generatie Turken, Marokkanen en Surinamers waren groot. Door het leeftijdsverschil in combinatie met de migratiegeschiedenis van het gezin groeien de jongste kinderen (de tweede generatie) in een andere wereld op dan de oudste kinderen (de tussengeneratie). Hun ouders hebben zich inmiddels ingesteld op een toekomst van hun kinderen in Nederland en er is ondersteuning en informatie binnen het gezin, sociaal netwerk en de migrantengemeenschap aanwezig om ambities te realiseren.³⁰ Dat gebeurt op het gebied van onderwijs en werk en daar profiteren ook de huwelijksmigranten van.³¹ Door de concentratie op bepaalde beroepen en werksectoren lukt het beter om hogere functies te bemachtigen en eigen bedrijven te starten. Dat gebeurt met name in de zakelijke dienstverlening (schoonmaakbedrijven, uitzendbureaus, verhuurbedrijven, bewakingsdiensten, computerservicebedrijven) en de detailhandel, twee van de drie sectoren waarin ondanks het economisch slechtere tij nog vacatures zijn. De derde sector is onderwijs (hoe lang nog?) en gezondheid. Landelijk is de arbeidsparticipatie van de tweede generatie immigranten net zo groot als die onder autochtone Nederlanders.

Ook onder de zelfstandige ondernemers treedt een verschuiving en verbreding van het branchepatroon op. Begon de eerste generatie vooral in de detailhandel en de horeca, gaandeweg verschuift dat naar groothandel en dienstverlening. Van de 2187 etnische ondernemingen in 1992 was de helft actief in de detailhandel en de horeca, van de 3866 in 2000 nog maar eenderde. Die verschuiving gaat gepaard met een verdere verspreiding over de stad. Met name in de deelgemeente Prins Alexander zijn etnische ondernemers actief in de zakelijk dienstverlening. In Hillegersberg-Schiebroek is het aandeel vrouwelijke ondernemers met 34% het hoogst. Zij zijn met name actief in de detailhandel en de persoonlijke en zakelijke dienstverlening.³²

Het belang van deze ontwikkeling zit hem voor Rotterdam niet alleen in de economische zelfredzaamheid van de betreffende mensen en groepen. Deze ondernemende types zorgen ervoor dat in Rotterdam de zo gewenste verbreding van het economisch spectrum plaatsvindt.

Het kopen van een huis als investering

Het eigen woningbezit is in Rotterdam hoger (29%) dan in Amsterdam (19%), maar Rotterdam heeft meer goedkope koopwoningen. De koophuizen die de afgelopen jaren in wijken met veel sociale woningbouw gecreëerd zijn, worden voornamelijk gekocht door mensen uit de buurt of de deelgemeente. Dat wijst niet alleen op de groei van een allochtone middenklasse maar ook op hun gebondenheid aan de wijk en Rotterdam. Vooral Turken en Hindoestaanse Surinamers zijn actief op de huizenmarkt, want huren is geld weggooien en kopen is sparen, is de van huis uit meegekregen gedachte. De eerste generatie kocht vroeger oude huizen, de huidige jonge gezinnen kiezen voor meer kwaliteit in de goedkope en

middeldure sector, met het oog op een verdere wooncarrière of op een spaarpotje voor de oude dag. Die ontwikkeling is versneld doordat een aantal makelaars deze klantengroep ontdekt heeft. Banken blijken minder vertrouwen in 'de stad' te hebben. Ze leveren voor bepaalde gebieden helemaal geen hypotheek of raden mensen af hun geld te steken in een (duurder) huis in een gekleurde stadswijk.³³

De educatieve route

De onderwijsprestaties in Rotterdam

In Rotterdam ging altijd een groter percentage leerlingen naar de lagere vormen van voortgezet onderwijs dan in Amsterdam. Dat is nog steeds zo, maar de laatste jaren haalt Rotterdam deze achterstand in, met name door de verbeterde doorstroming van allochtone leerlingen. Ook landelijk hebben Surinaamse, Turkse en Marokkaanse leerlingen binnen een halve generatie tijd een voor Nederland ongekende onderwijsprestatiesprong gemaakt. Tussen 1989 en 1999 steeg de doorstroming naar HAVO/VWO voor Surinaamse leerlingen van 11% naar 34%, voor Turkse leerlingen van 3% naar 19% en voor Marokkaanse leerlingen van 2% naar 17%. In dezelfde periode steeg de doorstroming van autochtone leerlingen van 21% naar 39%.³⁴ Opmerkelijk is dat in Rotterdam in 2002 meer allochtone leerlingen (12%) doorstroonden naar VWO dan in Amsterdam (10%). De doorstroming naar HAVO ligt ongeveer gelijk³⁵. We weten niet of dat komt door betere prestaties van vergelijkbare groepen leerlingen, door de grotere instroom van de beter presterende kinderen van immigranten uit de overige arme landen of door een grotere uitstroom van de allochtone middengroepen uit Amsterdam. Het laatste zou betekenen dat Rotterdam beter dan Amsterdam in staat is om allochtone middengroepen in de stad te houden.

Landelijk is de doorstroming van Turkse, Marokkaanse en Surinaamse studenten naar HBO en WO eveneens gestegen c.q. ver(drie)dubbeld. Voor Rotterdam is interessant dat allochtone studenten met name kiezen voor studierichtingen die van oudsher tot de *core-business* van de Erasmus Universiteit behoren, namelijk economie/bedrijfskunde en rechten. Bij Turken en Marokkanen is dat bij elkaar 50%, bij autochtonen 29%.³⁶ Aan de Erasmus Universiteit is momenteel 14% van de voltijdstudenten allochtoon. Een probleem is dat weinig allochtone en weinig Rotterdamse leerlingen kiezen voor de PABO of een lerarenopleiding. Een aanzienlijk deel van de studenten aan deze opleidingen woont buiten Rotterdam, doet stage in de eigen regio, houdt daar vaak een baan aan over, leert Rotterdam en de Rotterdamse scholen niet kennen en denkt er niet over om in Rotterdam een baan te zoeken. De minderheid van pedagogische studenten die wel in Rotterdam woont, is in meerderheid van plan om een baan in Rotterdam te zoeken, zowel vanwege de woon-werk-afstand als vanwege de diversiteit van de leerlingenpopulatie van de scholen.³⁷ Het zou goed zijn als op de Rotterdamse scholen meer leerkrachten komen te werken die in staat zijn om de sociale en culturele bagage van de leerlingen en hun ouders op waarde te schatten en verder te brengen.

Eerst een bureau voor de kinderen

Het hoge percentage hoog gekwalificeerde vluchtelingen weerspiegelt zich in de onderwijsprestaties van de kinderen uit deze gezinnen. De toplijst van cito-scores in Rotterdam wordt aangevoerd door 1) allochtone leerlingen uit overige rijke landen, 2) autochtone leerlingen en 3) allochtone leerlingen uit overige arme landen. De doorstroming van de leerlingen uit overige arme landen naar de hogere vormen van voortgezet onderwijs is net zo groot als die van autochtone leerlingen en hun slaagpercentages zijn even hoog. Ook uit landelijk onderwijsonderzoek blijkt dat leerlingen uit (met name Aziatische en Oost-Europese) vluchtelingenlanden gemiddeld genomen binnen vijf jaar hun achterstand ten opzichte van autochtone leerlingen hebben ingehaald. Blijkbaar weten deze (arme en werkloze) ouders hun cultureel kapitaal wel effectief in te zetten in onderwijsondersteuning van hun kinderen. 'Ze kopen eerst een bureau voor hun kinderen en denken dan pas na over de rest van de inrichting van het huis,' zo typeerde een woningcorporatiemedewerkster deze groep nieuwkomers, die in sociaal-economische ontwikkeling, taal, cultuur en godsdienst zo

ver van het Rotterdamse gemiddelde zouden staan. Het beeld dat zich uit de onderwijscijfers opdringt is eerder dat van een ‘topselectie’ dan van een ‘afvalputje’.

Diploma's stapelen

De overgrote meerderheid van de oude arbeidsmigranten was analfabeet of laag opgeleid. Hun oudste kinderen, de zogenoemde tussengeneratie, kwamen via schakelklassen bijna automatisch in het toenmalige Lagere Beroepsonderwijs terecht. De ouders hadden daar weinig invloed op, die waren teveel met remigratie bezig en wisten te weinig van het Nederlandse onderwijs. Een kleine minderheid van deze oudste kinderen wist onmiddellijk uit deze route te ontsnappen. De (bekende) voorbeelden zijn te vinden in de Tweede Kamer, de (deel)gemeenteraden, de journalistiek en de migranteninstellingen. Khadija Arib (PvdA) en Naima Azough (Groen Links) groeiden beiden (gedeeltelijk) op in een gekleurde oude Rotterdamse stadswijk. Een veel groter deel voert later een educatieve inhaalmanoeuvre uit. De vrouwen zouden we vroeger ‘herintreedsters’ genoemd hebben, klanten voor de helaas verdwenen moederstvo. Als oudste dochter zijn ze van jongs-af-aan tolk/vertaler, brieven-schrijver, opbeller, formuliereninvuller, kortom sociaal raadvrouw, voor hun ouders en andere familieleden en bureaus die deze informele hulp nodig hebben. Ze worden op een bepaald moment gevraagd voor vrijwilligerswerk in het buurthuis of op de school van hun kinderen, stromen door in een ID-baan, doen een cursus, gaan een opleiding volgen, en bemachtigen als het goed gaat tegen hun veertigste een ‘echte’ baan op MBO- of HBO-niveau. Vanaf dan vormen ze met hun echtgenoot een tweeverdienergezin dat zich een middelduur woongebouw kan veroorloven.³⁸

Helaas is de regering Balkenende II van plan deze tweede kans onbetaalbaar c.q. onmogelijk te maken door mensen die na hun 30^e aan een HBO- of WO-opleiding willen beginnen, de zogenaamde reële kosten van de opleiding (waarschijnlijk 5000 Euro per jaar) te laten betalen. Dat is niet alleen ramp voor de groep vrouwen die voor de tweede keer in hun leven tegengehouden worden in hun ontwikkeling, maar voor tal van andere dertigers. En ook voor Rotterdam, want Rotterdam is niet alleen groot geworden door het stapelen van banantrossen en containers, maar ook van diploma's.

Opvoedingsondersteuning als arbeidsmarktroute

In 1990 werd door de toenmalige minister van WVC, Hedy D'Ancona, voor het eerst een flink bedrag uitgetrokken voor instructieprogramma's voor allochtone moeders met jonge kinderen. Dat is daarna uitgegroeid tot VVE, voor- en vroegschoolse educatie, met diverse programma's voor kinderen en moeders, thuis, op school en op de peuterspeelzaal. Vanaf het begin was er – met name onder Turken - veel animo voor de groepsbijeenkomsten van moeders. In het begin waren dat vooral vrouwen van de tussengeneratie, tegenwoordig ook veel huwelijksmigranten.³⁹ Ze willen weten hoe ze hun kinderen kunnen voorbereiden op school (cultureel kapitaal) en ze zitten daar om nuttige contacten op te doen voor hun eigen ontwikkeling of loopbaan (sociaal kapitaal). Een baan op een peuterspeelzaal, een speel-otheek of een school is aantrekkelijk vanwege de geringe woon-werk-afstand en de oudervriendelijke werktijden. Zo'n baan past bovendien binnen hun beeld over hun kwaliteiten en haalbare beroepsmogelijkheden. Om hun Nederlands te verbeteren en hun kansen te vergroten geven ze zich op als vrijwilliger of als overblijfmoeder. Sommige vrouwen hebben een buitenlands diploma en werkervaring (bijvoorbeeld voor verpleegkundige of lerares) die in Nederland niet erkend worden, andere hebben maar een beperkt aantal jaren voortgezet onderwijs gevolgd. De eerste groep stroomt doorgaans sneller door naar hoger gekwalificeerde en beter betaalde banen in de sociale sector dan de tweede. Wat beide groepen missen is loopbaanbegeleiding naar andere beroepen en werksectoren. Het huidige oudkomeerbeleid in Rotterdam biedt geen soelaas. Daarin is gekozen voor twee prioriteitsgroepen: ‘opvoeders’ (ofwel moeders) en uitkeringsontvangers. Het programma voor de opvoeders heeft in vergelijking met het programma voor uitkeringsontvangers minder ambitieuze eindtermen op taalgebied en het heeft geen onderdeel werktoeleiding. Voor de moeders met opleiding- en werkambities werken deze zelfredzaamheidsprogramma's eerder vertragend dan stimulerend.⁴⁰

Kiezen voor een ‘gemengde’ school en vergroting van de leefomgeving

Uit landelijk onderzoek naar schoolkeuzes blijkt dat autochtone ouders meer op de kleur van de leerlingen letten en allochtone ouders meer op de prestaties en kwaliteit van de school.⁴¹ Er zijn ook autochtone ouders die met een groepje hun kinderen op de zwarte buurtschool plaatsen. Er zijn daarnaast steeds meer allochtone ouders die een school zoeken die zowel goed als ‘gemengd’ is. Dat er in Rotterdam, zoals uit onderzoek blijkt, ook goed presterende zwarte scholen zijn, stelt hen niet gerust. Ze willen er zeker van zijn dat hun kinderen voldoende ervaring opdoen met de Nederlandse taal en Nederlandse mensen om later hun weg te kunnen vinden in de hogere regionen van de arbeidsmarkt.

Ze hebben zelf als kind baat gehad bij de hulp en informatie van een Nederlandse buurman of buurvrouw. Die zijn nu oud en hun kinderen wonen elders, dus ze moeten die contacten anders organiseren: via de school, vrijetijdsactiviteiten en/of verandering van woonomgeving. Ze zoeken naar een mix van verbreding en vertrouwdheid. De een blijft vanwege de familiecontacten in de gekleurde wijk wonen, maar probeert haar kinderen op de basisschool van de Rotterdamse schoolvereniging, een traditionele eliteschool in het centrum, geplaatst te krijgen. De ander verhuist naar een witte wijk en plaatst de kinderen op een Islamitische, hindoeïstische of EBG-school. Vanwege de nog sterkere segregatie in de vrijetijdssfeer wordt het voetballende zootje bij Feyenoord opgegeven en rijden vader en oom om de beurt voor de karatelessen naar Ridderkerk. Dit soort keuzes doorkruisen het idee van de Brede School als activiteitscentrum van de kinderen in de buurt, maar beperking van de schoolkeuzevrijheid op adresbasis leidt tot woonsegregatie. Want als ouders woonachtig in een zwarte wijk niet vrij zijn om te kiezen voor een witte of gemengde school in een andere wijk, dan verhuizen ze naar de wijk waar die school staat.⁴²

Omhoog wonen

Voortzetting van de desegregatietrend

Sociale mobiliteit leidt op individueel niveau tot verhuizing naar een beter huis en vaak ook naar een ‘betere wijk’ en zorgt op stedelijke schaal voor verkleuring van witte c.q. grijze wijken. In Rotterdam is de etnische woonsegregatie al jaren minder sterk dan in andere grote steden en het COS voorziet voortzetting van de desegregatietrend. De gekleurde deelgemeenten zoals Delfshaven, Noord en Feijenoord houden ongeveer dezelfde etnische verhoudingen, de andere deelgemeenten worden gekleurerd. Dat is het gevolg van een aantal gelijktijdige ontwikkelingen. Kinderen van de Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Kaapverdiaanse immigranten hebben inmiddels zelf een gezin en verhuizen ‘vanwege de kinderen’ naar een eengezinswoning, een meer gemengde wijk en een wijk met meer ruimte en groen. In de vergrijzende naoorlogse wijken is het een stuk makkelijker om aan een huurwoning of een betaalbare koopwoning te komen dan in de gekleurde ex-stadsvernieuwingswijken waar ze zijn opgegroeid. Corporaties huisvesten er bewoners uit slooplocaties in herstructureringsgebieden.

Voor binnenlandse en buitenlandse nieuwkomers zijn wijken met meer particulier huizenbezit en minder corporatiebezit toegankelijker. Op sommige plekken ontstaan nieuwe concentratiegebieden, of beter gezegd: gebiedjes. Het gaat meestal maar om een paar straten of flats met slecht verhuurbare woningen met een onduidelijke toekomst en even verderop aantrekkelijke nieuwe seniorenflats waar de oudere Nederlanders zijn ingetrokken. De problemen die in zo’n buurtje ontstaan, zijn niet alleen het gevolg van de concentratie van allochtonen en nieuwkomers. Ze hebben evenzeer met de snelheid van de veranderingen, afbraak van voorzieningen en beeldvorming te maken. Scholen in de omgeving veranderen in een paar jaar tijd compleet van kleur en worden ineens geconfronteerd met kinderen met oorlogstrauma’s. De buurthuizen zijn niet ingesteld op jongeren en de oorspronkelijke bewoners zien niet alleen het postkantoor, de bushalte, de keurslager, maar ook hun prepensioenregeling verdwijnen. Sommige bewoners en veel politici zien geen verschil tussen de sociale stijgers uit het Oude Westen, sloopnomaden uit Hoogvliet, hoogopgeleide

vluchtelingen uit Afghanistan en Irak en rondlogerende jongeren uit de Antillen. Voor hen staat de komst van deze nieuwkomers symbool voor de achteruitgang van de wijk.

Inkrimpende en uitdijende werelden

In de discussie over de bevolkingsamenstelling van Rotterdam blijven ze ongenoemd, op de achtergrond zijn ze voortdurend aanwezig, de autochtone bewoners van de (naoorlogse) wijken van wie een flink deel op Pim Fortuijn stemde. De vraag die ongesteld blijft is, wat deze 'bedreigde burgers', zoals ze wel worden genoemd, opschieten met de nieuwe politiek. Hun wereld is in de wijk waar ze wonen sterk ingekrompen en die wereld komt niet terug, nieuwe politiek of niet. De ouderen maken zich zorgen over de kwaliteit van hun bestaan in de nabije toekomst. Zorg, dat zou het kenmerk van een werkelijk nieuwe politiek moeten zijn. In de gewone betekenis van verzorging, maar ook in de zin van zorg voor de omgeving. Een wijk die in korte tijd van kleur verschiet, vraagt om een intensivering van het beheer. Anders wordt elke verandering enkel als een verslechtering ervaren. Intensief beheer heeft zowel betrekking op een zorgvuldig verhuurbeleid en stringente handhaving **van regels**, als zorg voor de omgeving. Voor veel van deze oudere bewoners begon het verval van hun wijk met het vervangen van de rozenstruiken door onderhoudsarm gras. Precies die rozenstruiken verleenden distinctie ten opzichte van de oude straten waar ze ooit opgroeiden. Beter tien rozen in de straat dan een in de hand, zou het motto moeten zijn van het stedelijke vernieuwingsbeleid.

De werelden van andere groepen zijn de afgelopen decennia sterk uitgedijd. Sinds de jaren zeventig hebben jonge, hoogopgeleide nieuwkomers in toenemende mate hun stempel op de stad gedrukt. Niet alleen als architecten of stedenbouwkundigen, maar ook als klanten en ondernemers van talloze nieuwe zaken. Het zijn hun cafés en restaurants, hun soort winkels en clubs die de revitalisering van de stad vorm hebben gegeven en een bepaald idee van stedelijkheid tot uitdrukking brengen. De immigranten hebben eveneens hun werelden uitgebouwd, eerst in de wijken waar ze terecht kwamen, maar de laatste jaren drukken ook zij nadrukkelijk hun stempel op de stad, bijvoorbeeld door de bouw van nieuwe moskeeën.

Uitwisseling en confrontatie

De grotere zichtbaarheid van (de werelden van) immigranten wordt niet door iedereen gewaardeerd. Ze is echter onderdeel van de 'symbolische economie' die kenmerkend is voor een vitaal publiek domein.⁴³ De stad kan alleen plaats van culturele uitwisseling zijn, als er ruimte is voor verschillende groepen om zich in het publieke domein te manifesteren. Over de vormgeving van die uitingen kan men van mening verschillen. De traditionele vormgeving van moskeeën beschouwen als een factor in de bestendiging van een achterstandspositie, getuigt niet van een volwassen immigratiepolitiek. Integratie en emancipatie gaan vaak gepaard met een opleving van symbolische etniciteit.⁴⁴

De symbolische confrontaties tussen verschillen groepen zijn in Rotterdam harder dan in de andere grote steden, juist omdat de segregatie in deze stad kleiner is. De gemengde wijken liggen pal naast het centrum, met de grootste markt van Nederland er middenin en de luxe koopgoot bovenop het metrostation dat het centrum verbindt met Zuid. Dat levert het stadsbeeld op dat wethouder Pastors niet kan verenigen met zijn idee van een 'moderne' stad. Veel immigranten verbinden de moderniteit van Rotterdam, zoals die bijvoorbeeld tot uitdrukking komt in de architectuur, met een open stad, met diversiteit en tolerantie.⁴⁵

De immigranten verhuizen overigens niet alleen binnen Rotterdam. In de COS prognose voor 2017 wordt voor Turken en Surinamers een negatief binnenlands en buitenlands migratiesaldo verwacht. De allochtone migratie naar de regio en overig Zuid Holland was tussen 1994 en 1999 relatief gezien niet zoveel kleiner dan de autochtone: 35 per 1000 allochtonen en 44 per 1000 autochtonen. Over een langere periode gezien (1992-2000) wordt het vertrekoverschot voor alle etnische groepen groter, met name naar de regio en naar de gemeenten met een behoorlijk contingent sociale woningbouw.⁴⁶ Beslissingen om de stadswijk te verruilen voor een buitenwijk of randgemeente plaatsen immigranten in het huidige politieke klimaat voor een ingewikkeld dilemma. Aan de ene kant willen zij hun kinderen de kans geven om in een meer gemengde en rustige omgeving op te groeien. Aan de andere kant vrezen zij de

levendigheid van het stedelijk leven te gaan missen, maar zijn ze vooral bang voor een vijandige ontvangst door de nieuwe Nederlandse burenen.

Tijd om te genieten van de bereikte resultaten

Hiervoor hebben we een beeld gegeven van de stad als emancipatiemachine. Hierna sluiten we af met een schets van de Rotterdamse middenklasse. Dan is dit de geschikte plek om erop te wijzen dat de categorie bewoners met een laag inkomen in Rotterdam voor een groot deel bestaat uit ouderen. Vanaf welke leeftijd iemand 'oud' is, met de VUT of met pensioen kan gaan, is afhankelijk van de historische en politieke context en zijn of haar persoonlijke referentiekader. Voor de een is dat het Nederlandse vakbondsverhaal van het prepensioen, voor de ander de pensioengerechtigde leeftijd in Turkije, maar vroeg of laat komt er een moment dat mensen niet meer 'vooruit' willen. Ze willen van hun welverdiende rust (volkstuintje, kleinkinderen, hobby's en studies) gaan genieten en in een aangenaam tempo nog iets nuttigs doen in Het Gilde, de zelforganisatie, moskee of het gezin van hun kinderen. Voor sommigen betekent met-pensioen-gaan ook een heen-en-weer-bestaan tussen Rotterdam en het land en dorp van hun jeugd. Hiervoor kwamen de 'bedreigde' autochtone oudere bewoners in de naoorlogse wijken ter sprake en hun behoefte om een vertrouwde wereld te behouden. Er zijn ook Nederlandse ouderen die van de randgemeente terugverhuizen naar Rotterdam, de stad van hun jeugd en van de Doelen, het Luxor en de grote bibliotheek. Ouderen worden tegenwoordig te veel als (te dure) zorgcategorie benaderd en te weinig als interessante groep binnen de nieuwe middenklasse.

De nieuwe middenklasse

De middenklasse waarnaar het gemeentebestuur van Rotterdam zo naarstig op zoek is, blijkt zich onder zijn ogen te ontwikkelen. Die middenklasse voldoet voor een belangrijk deel niet aan het beeld van autochtone hoogopgeleide tweeverdieners met kinderen, die de 'koninklijke' route volgen via het VWO naar de universiteit. Kenmerkend voor de leden van de nieuwe Rotterdamse middenklasse is, dat ze met vallen en opstaan vooruitkomen, door hard te werken, een bedrijf te starten in combinatie met een baan, opleidingen te stapelen, tussendoor kinderen te krijgen en op latere leeftijd nog een volgende stap te zetten. In die zin volgt de nieuwe middenklasse dezelfde weg als de oude, die in de wederopbouwperiode de stad en hun eigen bestaan moesten opbouwen. De veranderende bezigheden en actieradius van de naoorlogse Rotterdamse middenklasse laat zien dat de vorming van de middenklasse evenzeer een kwestie is van culturele verbreding als van sociale stijging. Hun leefwereld is weliswaar voor een deel verdwenen uit de wijken waar ze in de jaren vijftig en zestig zijn neergestreken, maar hun wereld is mede daardoor uitgestrekter geworden. Hun kinderen wonen in Ridderkerk, hun vroegere burenen in Brabant, ze gaan naar de markt in Gouda, winkelen in Den Haag, gaan een dagje naar Antwerpen of Keulen, omdat ze in die steden de winkels en de sfeer nog vinden die ze in Rotterdam deels missen. Ze zijn tegen wil en dank netwerkstedelingen geworden.⁴⁷

Bij de pogingen de stad aantrekkelijk te maken voor de middenklasse, kijkt het gemeentebestuur heen over de nieuwe middenklasse die zich ontwikkelt en negeert het de potenties van de mensen die zich aan de poorten van de stad melden. Dat geldt in het bijzonder voor de vaak hoogopgeleide vluchtelingen die naar de stad trekken. Als Rotterdam al een afvalputje is, dan toch vooral doordat er nonchalant wordt omgesprongen met menselijk kapitaal. Vanuit de angst de verkeerde lijstjes aan te voeren, worden steeds meer de verkeerde woordenlijstjes gehanteerd. Verbale afschrikking lijkt een strategisch onderdeel van de nieuw politiek. Dat ook de groepen die men zo graag in de stad zou hebben, daardoor worden afgeschrikt, dringt niet door.

Het verschil tussen de vorming van de oude en de ontwikkeling van een nieuwe middenklasse ligt niet zozeer in de herkomst van de nieuwe groepen, als wel in de veranderingen die de afgelopen decennia zijn opgetreden op de arbeidsmarkt. Er is tegenwoordig sprake van een 'transitionele' arbeidsmarkt, hetgeen betekent dat mensen, anders dan voorheen, niet meer hun

gehele werkzame leven een en dezelfde positie op de arbeidsmarkt innemen. In dit verband zien we opvallende overeenkomsten tussen de economische en educatieve routes van de autochtone en allochtone delen van de nieuwe middenklasse in wording. Ook bij de zogenaamde nieuwe stedelingen is sprake van het stapelen van opleidingen, waarbij een hoge opleiding niet altijd en meteen een hoog salaris oplevert. Vele leden van wat tegenwoordig ook wel de creatieve klasse wordt genoemd, proberen via een eigen bedrijf of freelancewerk een zelfstandig bestaan op te bouwen, niet zelden gecombineerd met tijdelijke banen en baantjes. Soms hebben ze succes, maar in veel gevallen is om- of bijscholing nodig om een zekerder bestaan op te bouwen. Naast werk en opleiding moet er ook in veel gevallen voor kinderen worden gezorgd. Dan wordt een volgende stap in de loopbaan uitgesteld.

Om vooruit te komen zijn netwerken van levensbelang. Dat geldt zowel voor immigranten als nieuwe stedelingen. De kwaliteit van het netwerk, van het sociale kapitaal van een groep, bepaalt in hoge mate de breedte van het perspectief op vooruitgang en de mogelijkheden om ambities te realiseren. Het sociale kapitaal van immigranten blijkt snel te groeien. Doordat kinderen naar het voortgezet onderwijs gaan en doorstromen naar het hoger onderwijs, wordt het netwerk als geheel slimmer en komen er andere gebieden binnen bereik voor het vinden van een baan of het starten van een bedrijf.⁴⁸ Zelforganisaties van immigranten spelen een belangrijke rol in het versnellen van de accumulatie van sociaal kapitaal. Veel van deze organisaties zijn gericht op het ondersteunen van de educatieve route.⁴⁹ Ze vormen een belangrijk onderdeel van de stad als emancipatiemachine. Een volwaardig immigratiebeleid zou de ervaring die door deze organisaties is opgebouwd moeten gebruiken om nieuwe groepen immigranten te ondersteunen.

Hetzelfde geldt voor de ondersteuning van startende ondernemers en verbreding van deze bedrijven naar andere groepen klanten. De door het Rotterdamse architectuurcentrum AIR georganiseerde manifestatie *Stad op Straat* plaatste de lange winkelstraat die begint als West-Kruiskade en dwars door het multi-etnische westelijke deel van de stad loopt een jaarlang in de schijnwerpers. Samen met de merendeels 'etnische' winkeliers en de RABO bank werd ondermeer een strategie uitgewerkt om de kwaliteit en de aantrekkingskracht van de afzonderlijke winkels en de straat als geheel te verhogen en bekend te maken bij een breder publiek. Dit voorbeeld laat ook zien dat als men de discussie verplaatst van het integratiebeleid naar bijvoorbeeld het architectuurbeleid er vanzelf een verbreding optreedt en er nieuwe perspectieven en coalities ontstaan. Dat geldt in het bijzonder voor de discussie over de architectuur van de moskeeën.

Er kan ook beter ingespeeld worden op het feit dat voor laag opgeleide vrouwen met jonge kinderen peuterspeelzalen vaak opstappunten van de arbeidsmarkt zijn. Als alternatief voor de route ID-baan – ontslag, zouden twee andere mogelijkheden aangeboden kunnen worden: informatie en doorstroming naar andere opleidingen en beroepen en het opzetten van een eigen particuliere crèche. Deze voorbeelden maken duidelijk dat de emancipatiemachine breder is dan een integratiemachine voor kansarme allochtonen. Sommige onderdelen van die machine vallen onder economisch stimuleringsbeleid, andere zijn gericht op het wegwerken van onderwijsachterstanden en het optimaal benutten van het menselijk kapitaal dat de stad in huis heeft.

De morele paniek die hiervoor is beschreven begon aan de voordeur. De entree zat vol, dus moest de deur op slot. Alleen wie zelfstandige huisvesting heeft en zijn eigen geld verdient zou er nog in mogen. Alleen hou je zo de boeven niet buiten de deur en de mogelijk kansrijke nieuwkomers wel. En iedereen gaat eraan voorbij dat de inkomenstoets onevenredig veel vrouwen (met kinderen) zal treffen. De entree moet juist worden uitgebreid, de weg naar boven duidelijk gemarkeerd, belemmeringen als losse traproeden weggenomen en af en toe een kontje bij een moeilijke klim. Dan rest Rotterdam over enkele jaren hetzelfde probleem als Amsterdam: het dakterras is vol.

¹ C. Ergun & M. Bik, *Prognose bevolkingsgroepen Rotterdam 2017*. Rotterdam, COS 2003. P. Ouweneel & M. Bik, *Huishoudenprognose Rotterdam 2002-2017. Meer, kleuriger en kleiner*.

Rotterdam, COS 2003. C. Ergun & M. Bik, *Bevolkingsontwikkeling Rotterdam 2002-2003*. Rotterdam, COS 2003.

² Rotterdams Dagblad 3-9-2003. NRC 9-9-2003, D. Schrijer, 'Het gaat onze draaglast te boven! Een noodkreet uit de lokale praktijk. In; Socialisme en Democratie, 2003, nr 10/1, p. 56-64..

³ Van de 44 wijken waar Leefbaar Rotterdam meer dan 30 % scoorde behoren er 21 tot deze categorie van transitiewijken gebouwd in de jaren direct voor en na de tweede wereldoorlog; 7 wijken zijn oudere stadsvernieuwingswijken die al veel langer gekleurd zijn. Opvallend is het hoge percentage in nieuwe en uitgesproken witte wijken als Prinsenland en het chique Molenlaankwartier in Hillegersberg. Van de 23 wijken waar Leefbaar Rotterdam lager scoorde dan 30% behoren er 2 tot de categorie transitiewijken, zijn er 5 uitgesproken wit en de rest oudere stadsvernieuwingswijken met een gemengde bevolking. Opvallend is de relatief lage score van wijken als Afrikaanderwijk (19,65%) en Feijenoord (18,09%) op de linker en Spangen (17,67%) en Oude Westen (15,95%) op de rechter Maasoever.

⁴ In de transitiewijken op Zuid scoorde de PvdA in 1998 ruim boven de 30%; in 2002 zakte die score tot rond de 20%.

⁵ *Rotterdams Dagblad* 5-9-2003.

³ College B&W, *Rotterdam zet door. Op weg naar een stad in balans*, Rotterdam, december 2003.

⁶ *Rotterdams Dagblad* 2-12-2003.

⁷ *NRC* 17-1-2004.

⁸ Interview met Marco Pastors, in: *De Architect*, september 2003, p, 50-53,

⁴ *Elsevier*, 6 december 2003.

⁹ *Rotterdams Dagblad* 3-1-2004.

¹⁰ De kwantitatieve gegevens komen behalve uit de genoemde publicaties uit Statline CBS en de COS-website.

¹¹ M. Kromwijk en A. Oerlemans, 'De stad als empowerfabriek voor bewoners', in: *Tijdschrift voor de volkshuisvesting*, 2004 nr. 3.

¹² *Rotterdam zet door*. 2003.

¹³ Voor illegalen geldt uiteraard een ander verhaal. Burgers en Engbersen schatten het aantal illegalen in Rotterdam vijf jaar geleden op ongeveer 11.000. Het rekensommetje is één illegaal op veertien legale immigranten. Ook dat getal zal de afgelopen vijf jaar groter zijn geworden en zal in de toekomst groeien, misschien nog wel sneller dan voorheen. Dat is de keerzijde van een harder immigratie- en asielbeleid. Zie J. Burgers en G. Engbersen, *De ongekende stad 1: illegale vreemdelingen in Rotterdam*, Amsterdam, Boom 1999.

¹⁴ Zie A. Reijndorp en E. van Velzen, *Wonen in een hotel. Onderzoek naar de mogelijkheden tot realisatie van een Rotterdams Logementen Gebouw*, Reijndorp bv/De Nijl architecten, Rotterdam 1995; F. Spierings, *Op eigen kracht. Een onderzoek naar het dagelijks leven van logementbewoners*, Utrecht 1996.

¹⁵ Kromwijk en Oerlemans, 'De stad als empowerfabriek voor bewoners'. 2004.

¹⁶ Taskforce, *Erbij Horen. Advies van de Taskforce Vermaatschappelijking Geestelijke Gezondheidszorg*, Ministerie van VWS, Den Haag 2002.

¹⁷ *Palet van de woningmarkt. Een overzicht van de corporatiewoningen in de stadsregio Rotterdam in 2000*. Rotterdam, Maaskoepel 2002.

¹⁸ A. Reijndorp, *Stadswijk. Stedenbouw en dagelijks leven*, Rotterdam 2004; J. van der Zwaard, *Met hulp van vriendinnen. Moeders uit lage inkomensgroepen over rondkomen en vooruitkomen*, Utrecht 1999; J. van der Zwaard, *Vrouwenzaken in Schiedam. Eindrapportage van een activerend onderzoek naar de behoeften van moeders aan activiteiten en voorzieningen in de wijk*, Deelgemeente Delfshaven, Rotterdam 2001; J. van der Zwaard, *Overal dichtbij. Rondkomen, vooruitkomen en samenleven in de Agniesbuurt*, Deelgemeente Noord, Rotterdam 2003.

¹⁹ Reijndorp, *Stadswijk*

²⁰ *Statline CBS*, P.A. de Graaf, *De inkomensverdeling in de stadsregio Rotterdam in 2000*. Rotterdam, COS 2003

²¹ Gebruikt in *De Staat van Rotterdam 2003* van het Centrum voor Onderzoek en Statistiek (COS).

²² www.cwinet.nl

²³ *Problemen en kansen in de G4. Statistische onderbouwing van de bovenmaatse opgave*. Rotterdam, COS 2002.

²⁴ We geven de voorkeur aan percentages op personenniveau boven de percentages op huishoudenniveau die elders in dit jaarboek gepresenteerd worden, nl. in de bijdrage van Carlo van Praag. Het aantal bijstandsuitkeringverstrekkingen is exact bekend (stellen en twee-oudergezinnen

worden geregistreerd als twee uitkeringen), terwijl de vertaling naar huishoudens inschatting- en interpretatieonnauwkeurigheden bevatten.

²⁵ H. van der Tillaart e.a., *Nieuwe etnische groepen in Nederland. Een onderzoek onder vluchtelingen en statushouders uit Afghanistan, Ethiopië en Eritrea, Iran, Somalië en Vietnam*. Nijmegen, ITS/Tadem Felix 2000. J. Warmerdam en H. van den Tillaart, *Arbeidspotentieel en arbeidsmarktloopbanen van vluchtelingen en asielgerechtigden. Een verkennend onderzoek naar ervaringen van nieuwkomers op de Nederlandse arbeidsmarkt*, OSA-publicatie A 189, Tilburg, juli 2002.

²⁶ D. van der Ree en S. Afework, *Ambities ... en dan? Problemen en perspectieven van hoogopgeleide vluchtelingen op de Nederlandse arbeidsmarkt*, Rotterdam 2002.

²⁷ E. Hooghiemstra, *Trouwen over de grens*, Den Haag 2003.

²⁸ R. Boeckel, 'Wij hebben 47 muziekstijlen. Rotterdam is wereldhoofdstad van de Kaapverdiaanse muziek.' In: *Contrast* 12, 2004.

²⁹ M. Swirc, 'Samen uit, samen thuis', in: *De Groene Amsterdammer*, 12 juni 2004, p. 30-32.

³⁰ Deze ontwikkeling is door tal van recente onderzoeken over het opvoedingsklimaat in allochtone gezinnen vastgesteld. Zie o.a. M. Crul, *De sleutel tot succes. Over hulp, keuzes en kansen in de schoolloopbaan van Turkse en Marokkaanse jongeren van de tweede generatie*, Amsterdam 2000; L. Coenen, 'Word niet zoals wij!' *De veranderende betekenis van onderwijs bij Turkse gezinnen in Nederland*, Amsterdam 2001; T. Pels (red.), *Opvoeding en integratie. Een vergelijkende studie van recente onderzoeken naar gezinsopvoeding en pedagogische afstemming tussen gezin en school*, Assen 2000; M. Jonkers, *Een miskende revolutie. Het moederschap van Marokkaanse vrouwen*, Amsterdam 2003.

³¹ Onder de huwelijksmigranten komen in vergelijking met de gastarbeidersgeneratie meer en beter geschoolde mensen voor. In de landen van herkomst heeft de tijd op onderwijsgebied de afgelopen dertig jaar niet stil gestaan.

³² H. van der Tillaart e.a., *Monitor allochtone ondernemers in Rotterdam. Ontwikkelingen in het ondernemerschap van allochtonen in Rotterdam in de periode 1990-2000*. Nijmegen ITS 2001.

³³ Zie ook: M. Aalders, *Redlining in Nederland. Oorzaken en gevolgen van uitsluiting op de hypotheekmarkt*, Amsterdam 2003.

³⁴ CBS, *Allochtonen in Nederland*, Voorburg/Heerlen 2004.

³⁵ *Onderwijsalmanak Rotterdam 2003*.

³⁶ M. Crul en R. Wolff, *Talent gewonnen. Talent verspild? Een kwantitatief onderzoek naar de instroom en doorstroom van allochtone studenten in het Nederlands Hoger Onderwijs 1997-2001*, Utrecht 2002.

³⁷ J. van Velden e.a., *Leraren gezocht! Onderzoek naar het lerarentekort in het Rotterdamse primair en voortgezet onderwijs*, Ecorys-NEI, Rotterdam 2004.

³⁸ Joke van der Zwaard doet momenteel onderzoek naar de allochtone middenklasse als potentiële woningkopers. Dit onderzoek maakt deel uit van een onderzoek in opdracht van het Ontwikkelingsbedrijf Rotterdam (OBR) naar doelgroepen voor de nieuwe wijk Parkstad in Rotterdam Zuid. Andere onderzoeken betreffen gezinnen met hoogopgeleide ouders die in de stad willen blijven (Lia Karsten) en terugkerende ex-rotterdammers (Arnold Reijndorp). Gezamenlijk geven deze onderzoeken een preciezer beeld van de nieuwe Rotterdamse middenklasse.

³⁹ Over heel Nederland nam in 1998 42% van de Turkse moeders met een kind van vijf jaar aan een ouder-kind-programma deel, en 24% van de Marokkaanse, 22% van de Antilliaanse, 10% van de Surinaamse en 3% van de Nederlandse (P. Tesser en J. Iedema, *Rapportage Minderheden 2001, deel 1: vorderingen op school*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2001). In Rotterdam komt de deelname meer overeen met de etnische verhoudingen in de deelgemeentes, met uitzondering van de Nederlandse laag opgeleide moeders (*Minderhedenmonitor 2002. Etnische minderheden in Rotterdam*, Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek (ISEO)/Centrum voor Onderzoek en Statistiek (COS), Rotterdam 2003; J. van der Zwaard, 'Moeilijk bereikbare groepen? Vraag, aanbod en blinde vlekken van VVE', in: *Vernieuwing. Tijdschrift voor onderwijs en opvoeding*, 62 (2003) ³/₄, p.23-26.). Gebrek aan aanbod in het algemeen en gebrek aan geschikt aanbod voor moeders met een baan is momenteel een groter probleem dan gebrek aan belangstelling.

⁴⁰ Voor de commerciële cursusaanbieders, die op resultaat worden afgerekend, zijn de moederprogramma's juist aantrekkelijk omdat ze financieel minder riskant zijn.

⁴¹ S. Karsten e.a., *Schoolkeuze in een multi-etnische samenleving*, SCO-Kohnstamm Instituut, Amsterdam 2002.

-
- ⁴² G. Bolt, 'Een wederzijdse relatie: segregatie in het onderwijs en op de woningmarkt', in: *Vernieuwing. Tijdschrift voor onderwijs en opvoeding*, Themanummer Het Kleureffect, Feiten en meningen over segregatie in het onderwijs, 62 (2003) 8/9, p. 15-17.
- ⁴³ M. Hajer en A. Reijndorp, *Op zoek naar nieuw publiek domein*, Rotterdam 2002.
- ⁴⁴ H.J. Gans, 'Symbolic ethnicity: the future of ethnic groups in America', in: *Ethnic and Racial Studies*, January 1979, p. 1-20.
- ⁴⁵ zie W. Duyvendak, *Rotterdam, een open stad*, Gemeente Rotterdam, Rotterdam 2002.
- ⁴⁶ P. Ouweneel, *Inpakken en wegwezen. Migratieonderzoek Rotterdam en regio 1998-2000*, Centrum voor Onderzoek en Statistiek (COS), Rotterdam 2002.
- ⁴⁷ Zie Reijndorp, *Stadswijk*.
- ⁴⁸ J. van der Zwaard, 'Zoek de verbanden! Sociaal kapitaal als basis voor sociaal beleid', in: *Aannemen of waarnemen? Een dynamische kijk op sociaal kapitaal*, PON Jaarboek, Tilburg 2004, p. 20-58.
- ⁴⁹ Zie bijvoorbeeld G. van den Brink en D. de Ruijter, *Marginaal of modern. Bestuurlijk advies inzake burgerschap onder migranten in Rotterdam*, NIZW, Utrecht 2003.